

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ПОЛЕМІЧНИХ МЕТОДІВ У ДУХОВНІЙ ОСВІТІ УКРАЇНИ XVII-XVIII СТОЛІТТЯ

Скорик Б.С.

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

Розглядаються історико-педагогічні основи розвитку полемічних методів у навчальних закладах України (XVII-XVIII ст.). Роль філософсько-педагогічних творів мислителів, їхні проповіді, богословсько-полемічні трактати та педагогічні твори, які мали виняткове значення для вітчизняної педагогічної думки.

Ключові слова: академія, колегіум, навчально-виховна система, диспут, полеміка, полемічні твори.

Постановка проблеми. Педагогічна думка епохи українського відродження відобразилася у статутах братських шкіл, у навчальній літературі, що з'являлася в той час, у літературно-художніх, полемічних, історичних творах письменників, просвітителів і, передусім, діячів братських шкіл Л. Зизанія і С. Зизанія, у творах І. Вишенського, К. Ставроецького, І. Борецького, П. Беринди, у трактатах професорів і вихованців Києво-Могилянської колегії Є. Славинецького, С. Полоцького й ін. [3].

Провідною в їхній творчості була ідея виховання «диспутантів і полемістів на захист православ'я» у контексті духовної і світської освіти. Розглянемо поняття «диспут» та «полеміка» та виявимо специфіку їх сутності в означений нами період. Диспут (від лат. *disputare* сперечатися, міркувати) – різновид дискусії, публічне обговорення тієї чи іншої важливої для присутніх проблеми, яке, як правило, завчасно готується і пов'язане з реальним життям, власним досвідом учасників [1]. Диспут – це спеціально організоване подання, у ході якого відбувається демонстративне, часто – спеціально змодельоване зіткнення думок з будь-якого питання чи проблеми. Взагалі диспут трактується в словниках як вид діалогічного мовлення, коли з приводу певної проблеми учасники диспуту висловлюють різні думки і судження. Розгортається диспут завдяки аргументаціям, оцінкам, смисловим зв'язкам із реальним життям, опорі на особистий досвід, яким користуються учасники дискусії. У диспуті є елементи монологу та діалогу: діалогічні елементи надають емоційного, змагального забарвлення дискусії, а монологічні служать для пояснення її логічного змісту окремими учасниками. Як виховні потенціали диспуту можуть бути названі вміння доказово, аргументовано викладати свою точку зору, зберігати витримку і спокій, сприймати критику, з повагою ставитися до думки опонента. Диспут як метод формування свідомості особистості передбачає вільний, жвавий обмін думками, колективне обговорення питань, під час диспуту обстоюється власна позиція, переконання в правильності чи помилковості своїх поглядів, відбувається виявлення ерудиції, культури, темпераменту, розвиток логічного мислення, вміння аналізувати, узагальнювати, робити висновки [1].

Виклад основного матеріалу. Полеміка (грец. *πολεμική* від *πολέμων*, «ворожнеча») – це стан час-то непримиримої суперечки, що відбувається при обговоренні або вирішенні гострих, нагальних

проблем; різновид суперечки, який відрізняється тим, що основні зусилля сторін, які сперечаються, спрямовані на неодмінне утвердження своєї точки зору з обговорюваного питання [1]. Разом з дискусією, полеміка є однією з найбільш поширених форм суперечки. З дискусією її зближує наявність певної тези, яка є предметом розбіжностей, відомий змістовий зв'язок, що припускає увагу до аргументів протилежної сторони, черговість виступів тих, хто сперечається, деяка обмеженість прийомів, за допомогою яких спростовується осоружна думка й обґрунтовується власна точка зору. Полеміка істотно відрізняється від дискусії: якщо метою дискусії є пошуки загальної згоди, того, що об'єднує різні точки зору, то основне завдання полеміки – утвердження однієї з протилежних позицій. Полеміст – той, хто вправно володіє мистецтвом полеміки або любить полемізувати; головний учасник полеміки [1].

В умовах посилення національного гніту провідну роль у культурному житті України відігравало духовенство. П. Могила (з 1627 р. архімандрит Києво-Печерської лаври, з 1632 р. – митрополит) восени 1631 р. відкрив лаврську школу, програма якої була близька до програм західноєвропейських колегіумів. У 1632 р. ця школа об'єдналася з Київською братською і її стали називати колегіумом, пізніше – академією. Оскільки колегіум розташувався на території Богоявленського братського монастиря, викладачами тут були ченці цього монастиря, ректором – ігумен [4].

У XVIII столітті кількість освітніх центрів в Україні суттєво збільшується з появою Чернігівського (1700), Харківського (1726) та Переяславського (1734) колегіумів, які орієнтувалися на навчально-виховні традиції Києво-Могилянської академії. Сучасні дослідники освіти та культури підкреслюють значний вплив колегіумів на соціокультурний розвиток Гетьманщини та Слобожанщини [12].

За суттю колегіуми були релігійно-церковними закладами, за змістом освіти – світськими. Поряд з теологією (богослов'ям) тут вивчалися філософія, риторика, поетика, у XVIII ст. – фізика, географія. Міжконфесійні суперечки постійно стимулювали учасників церковної полеміки поглиблювати науковість аргументації. Вирішення завдання підвищення освітнього рівня українського духовництва, підготовки широкого загалу освічених людей створювали основу для вдосконалення шкільної освіти в цілому.

Колегії та Академія жили спільним життям з Києвом, з Україною. Тут з участю професорів

і старших учнів відбувались диспути, які приваблювали багато людей з міста. Деякі з диспутів були великими подіями в житті Києва. Наприклад, диспут 1646 року на тему про ісходження Святого Духа, коли проти єзуїта Циховського виступав ректор Інокентій Гізель, або диспут 1663 року, коли ректор Йоаникій Галятовський виступав проти єзуїта Пекарського на тему вищої влади в Церкві [10].

З другої половини XVII століття починається період піднесення літературної творчості, коли в літературному житті вагому роль починають відігравати полемічні жанри (полемічна література) – як літературна творчість церковно-теологічного й художньо-публіцистичного характеру, зокрема трактати, діалоги, диспути, памфлети. Їхніми творцями були церковні діячі, письменники, вчені. Одночасно з полемічною літературою розвивається ораторсько-проповідницька проза, за допомогою якої роз'яснювалася християнська догматика і мораль.

У становленні й розвитку прогресивної духовної і світської педагогічної теорії і практики вагому роль відіграла діяльність Памво Беринди. Найбільш відомою його працею що має велике педагогічне значення, є словник «Лексикон славно-російский имен толкование» – своєрідне енциклопедичне зібрання відомостей про зовнішній світ, природу та людину. При його написанні П. Беринда ставив за мету не тільки полегшити вивчення основ наук, але й зробити його свідомим.

Іоаникій Галятовський у 1649-1651 рр. був професором риторики в Київській колегії, в 1651 р. прийняв чернечий постриг. У 1664 р. І. Галятовський мандрував по Україні і Білорусії у пошуках матеріалів з життя народу для своїх праць. З 1669 р. до останніх років свого життя обіймав посаду архимандрита Єлецького монастиря у Чернігові. Творча діяльність І. Галятовського співпала із закінченням національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. У повоєнний час Руїни Київська колегія опинилася в тяжкому стані і саме І. Галятовський багато зробив для її відродження. Вагомим внеском у розвиток педагогічної теорії та практики в Україні став його посібник з риторики «Наука, или способ зложения казанія», у якому наведені конкретні рекомендації з підготовки та виголошення різного роду промов. Важливим він вважав те, щоб кожне слово було зрозумілим, щоб промовець не тільки сам добре розумів сутність того, про що веде мову, але й вмів передати її слухачам, розтлумачити та донести до їхньої свідомості. У кожній промові, за І. Галятовським, мав бути вступ, основна частина та висновки [3].

Цей та інші посібники І. Галятовського широко використовувалися в монастирській і світських навчальних закладах України, Білорусії та Росії, чим сприяли подальшому розвитку вітчизняної педагогіки.

На XVIII століття припадає глибока й оригінальна творчість С. Яворського. С. Яворський (світське ім'я – Симеон; 1658 – 27.11.1722) – український церковний діяч, проповідник, письменник-полеміст. Народився в Яворові (нині Львівська область) у шляхетній родині, 1684 року закінчив Києво-Могилянську академію, потім

виїхав до Речі Посполитої, де навчався в єзуїтських школах Львова, Любліна, Познані, Вільно, перейшов у католицтво. Близько 1689 року повернувшись до Києва, знову прийняв православ'я і постригся у ченці. Був професором і префектом Києво-Могилянської академії. 1701 року очолив Слов'яно-греко-латинську академію в Москві. Реформував навчальний процес у цьому навчальному закладі за зразком Києво-Могилянської академії, заснував при академії театр. Був прихильником політики І. Мазепи, проте після виступу гетьмана на боці Карла XII став одним із його противників. У своїх філософських творах у завуальованій формі виступав проти підпорядкування церкви світській владі, є автором філософських трактатів, проповідей, віршів (у тому числі і латинською мовою), зокрема, «Виноград Христов...» (1698), «Знаменія пришествія антихристового...» (1728), У 1718 році Яворський написав свій найвизначніший полемічний твір «Камінь віри...» (опубл. 1728 року), спрямований проти протестантизму (лютеранства) [9].

Розвитку вітчизняної полемічної думки сприяла плідна діяльність видатного українського вченого, історика, філософа і політолога, державного діяча, письменника, оратора Феофана Прокоповича, який був видатним богословом, зачинателем в Україні та Росії філологічного та історичного, замість колишнього схоластичного, напрямів у вивченні Біблії та інших основоположних праць християнства. Вражав сучасників ученістю, розумом і живою уявою. Писав ліричні та патріотичні вірші, створив оду «Епінікіон», де оспівував Полтавську перемогу. Творча спадщина Феофана Прокоповича досить значна, але суперечлива: визнаючи Бога, він міг іронізувати з приводу християнських догм; виступаючи за розвиток наукового знання, міг висловити жаль, що «ремеслу та науці сьогодні набагато краще живеться, ніж теології», бо на «божественне вчення безсоромно нападають зухвалі невігласти нашого віку» [12]. Глибокий знавець античної та сучасної йому європейської культури, Ф. Прокопович був енциклопедично обізнаним ученим і залишив глибокий слід в історії розвитку педагогічної думки в Україні та Росії. У «Духовному регламенті» (1721) для Синоду Ф. Прокопович ставив питання про відкриття духовних шкіл. За цим регламентом Прокопович пропонував три типи навчальних закладів: архієрейські школи, семінарії та академії. Відомо також, що його буквар «Перше учіння отрокам» витримав 12 видань за перші 5 років [2].

У історичних, полемічних, літературно-художніх, працях письменників і просвітителів України цього періоду знаходимо думки про соціальну роль, характер та значення виховання й освіти. У розвитку педагогічної думки у XVII ст. можна чітко виділити два напрями: орієнтація на зразки грецької культури й освіти (Єпифаній Славинецький) та розвиток педагогічної теорії і практики на основі слов'янських педагогічних традицій з урахуванням досягнень західної педагогіки (Симеон Полоцький).

Серед праць Є. Славинецького найбільший інтерес, з педагогічного погляду, становить твір «Громадянство звичаїв дитячих». Дослідники встановили подібність цього твору з працею

Я.А. Коменського «Правила поведінки...», а також з твором Еразма Роттердамського «Похвала глупоті», однак твір Е. Роттердамського мав розповідальну форму, а «Громадянство звичаїв дитячих» – катехізисну, полемічну (запитально-відповідальну) [1].

Християнські моральні цінності поступово ставали складовими гуманітарної культури, гуманістичними постулатами, значення і суть яких розкривалися завдяки виховному впливу на духовний світ особистості через почуттєво-емоційну сферу. Формування духовності особистості на основі розтлумачених у полемічний спосіб християнських цінностей ґрунтувалося на синтезі та інтеграції релігійних і світських складових, приводило до розширеного й уточненого розуміння моралі, моральності, духовності, до позитивного ставлення до єдності, багатоманітності й невечерпності світу.

Своєрідну філософсько-просвітницьку позицію в цей період напрацював Г.С. Сковорода, філософ, просвітник, педагогічний діяч, письменник, майстер діалогу та полеміки. Як представник етико-гуманістичного напрямку вітчизняного просвітництва Григорій Савич Сковорода (1722-1794) свої педагогічні погляди виклав у діалогах, віршах, байках, притчах, листах. Проблемам виховання присвячено його притчі «Благодарний Еродій», «Убогий жайворонок», «Байки Харківські» [12]. Визначальними в системі його педагогічних поглядів є ідеї гуманізму, народності та патріотизму; людяність він вважав метою життя і метою виховання. Г. Сковорода був переконаний, що у вихованні треба зважати не на соціальне становище дітей, а на їхню природу, нахили, інтереси, обдарованість. Відстоюючи принцип народності у вихованні, стверджував, що воно має відповідати інтересам народу, жити з народних джерел і зберігатися в житті кожного народу. Результатом виховання Г. Сковорода вважав підготовку вільної людини, гармонійно розвиненої, щасливої, корисної для суспільства, здатної жити і боротися. Провідне місце у всебічному розвитку особистості відводив розумовій освіті, яка допомагає пізнати себе, навколишній світ, сутність щастя. Він обстоював рідну мову в школах, радив вивчати граматику, літературу, математику, фізику, механіку, музику, філософію, медицину та інші науки. Особливу роль Г. Сковорода відводив формуванню таких моральних якостей людини як любов до вітчизни і праці, людяність, дружба, правдивість, скромність, сила волі, почуття гідності. Обстоював думку, що школа має бути доступною для всіх, з безкоштовним навчанням, обґрунтовував багато дидактичних і методичних положень, стверджував, що усвідомлювати істину найкраще самостійно, через власну активність. У процесі навчання, за його твердженнями, необхідно враховувати нахили і здібності дітей, їхні вікові та індивідуальні особливості. Він радив правильно дозувати навчальний матеріал, викладати його доступно, ясно, точно, використовувати наочність, пов'язувати теорію з практикою, навчання з життям. Високо цінував такі методи навчання як лекція, розповідь, розмова і бесіда. Повчальними є його роздуми про читання книжок і виписки з них [12].

Особливо важливими у контексті цього дослідження були роздуми полемістів про вплив навчальної книги на людину, психолого-педагогічні можливості творів української полемічної літератури. Від самого початку полемічні твори були призначені для якомога ширшого розповсюдження, бо лише так можна було реалізувати завдання захисту і популяризації православної віри. Полемічна література обов'язково мала спонукальні, силові функції, які реалізуються через текст та матеріально-художню форму книги.

Наводячи оцінку релігійно-церковної думки, що народилася і загартувалася в Центральній Україні в цей час, О. Лотоцький зазначає, що «українські полемісти, маючи завдання обороняти свою віру від навали західних конфесій та поставлені віч-на-віч з представниками тих конфесій, примушені були шукати самостійного, своєрідного ґрунту для своєї церковно-правової думки. Твердо стоячи на засадах Східної церкви, вони не могли цілковито прийняти ні специфічно-візантійського висвітлення тих засад, ні тим більш висвітлення московського з його самовпевненим догматизмом, бо характер того й другого не давав спільної мови для полеміки з іншим конфесіональним світом. А ту мову конче треба було знайти, бо полеміка не могла обмежитися лише формальним зазначенням різниці позицій, а мусила заглибитися до самих основ того й іншого світоглядів та переглянути їх цінність з засадничого, а саме з догматичного та церковно-правового погляду» [4, с. 185].

Філософсько-педагогічні твори мислителів XVII-XVIII ст., їхні проповіді, богословсько-полемічні трактати та педагогічні твори мають виняткове значення для вітчизняної педагогічної думки. При дослідженні проблеми розвитку української педагогічної думки другої половини XVII-XVIII ст., як зазначає Т. Кочубей, досить важливим є питання визначення джерел, які б розкривали основні принципи, особливості і характер її розвитку [6]. Існують такі погляди на історію розвитку педагогічної думки в цей період:

1. Розвиток теорії навчання і виховання відбувався під впливом ендегенних сил, і педагогічні погляди педагогів та мислителів XVII-XVIII ст. є закономірним продовженням вітчизняних педагогічних традицій, які формувалися з глибокої давнини.

2. Педагогічна думка України формувалася під впливом екзогенних сил. Погляди науковців на це питання не збігаються: одні дотримуються думки, що вирішальну роль у цьому процесі відіграла Греція, інші – Західна Європа [7].

Безперечно, розвиток педагогічної науки в кожен історичну епоху і, тим більше, в кожній окремо взятій країні, не може відбуватися ізольовано. Зрозуміло, що кращі передові ідеї кожної епохи впливали на еволюцію педагогічної думки загалом. На думку Б. Митюрова [7], потрібно розрізняти:

– педагогічні ідеї, які беруть свій початок у глибинах народної історії;

– педагогічні концепції, які впроваджуються в шкільне життя через державні структури чи запозичуються в інших народів.

Висновки і пропозиції. Вважаємо, що педагогічна думка в Україні XVII-XVIII розвивала-

ся на ґрунті багатомістового досвіду нашого народу під певним впливом педагогічних ідей Греції і Західної Європи, а також ідей епохи Відродження і Реформації. Тобто, в основі розвитку педагогічної думки перебував вітчизняний досвід, який доповнювався зарубіжними педагогічними теоріями. Багатомістовий досвід релігійного виховання і просвітництва відіграв тут провідну роль. Українці завжди були набожними людьми, вихованими в християнських традиціях, тому і свою виховну систему будували на біблійних заповідях, при активній участі церковно-релігійної організації. Релігія постійно впливала на процес виховання як дитини, так і дорослої людини. Тому у обраній для дослідження період духовна педагогіка була першоосновою формування національної ідентичності: у XVII ст. були закладені теоретичні основи антрополого-гуманістичної парадигми виховання людини; джерелами, які розкривають принципи, особливості і характер розвитку педагогічної думки, є: цивілізаційні педагогічні ідеї, що беруть свій початок у глибинах народної істо-

рії; педагогічні концепції, які впроваджуються в шкільне життя через релігійні державні, громадські структури та творчо запозичують досвід інших народів; духовна педагогіка, яка базується на споконвічних християнських засадах [6; 7], що становили парадигмальну основу освітнього простору країни.

Таким чином, унікальна за своєю просвітницькою сутністю братсько-монастирська структура за рахунок монастирського матеріального забезпечення з долученням світської колективної, колегіально-братської благодійності була гарантом стабільної фінансово-матеріальної і кадрової бази навчання, акумулювала об'єднаний потенціал братства та монастиря. Завдяки монастирсько-чернечій складовій існувала чітка морально-виховна тональність у впливі на вихованців, ченці-інтелектуали стали взірцем для молоді різних станів. Вони разом зі світськими вчителями розробляли навчальні плани і програми школи, засновуючись на вітчизняному досвіді шкільництва і європейських напрацюваннях діяльності вищих навчальних закладів.

Список літератури:

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание: пер. с англ. / Р. Бернс общ. ред. и вступ. ст. В. Я. Пилиповського. – М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
2. Грушевський М. С. Духовна Україна: зб. творів / М. С. Грушевський; упоряд. та додат. І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1994. – 560 с. – (Пам'ятки історичної думки України).
3. Даденков М. Школа на Україні в XVI-XVII століттях у боротьбі за зміцнення культурних зв'язків українського і російського народів / М. Даденков; М-во освіти УРСР, Укр. Наук.-дослід. ін.-т педагогіки. – К.: Рад. школа, 1954. – 145 с.
4. Климов В. В. Петро Могила і українське чернецтво / В. В. Климов // Феномен Петра Могили / [Климов В., Колодний А., Жуковський А. та ін.]; за ред. В. Климова. – К.: Дніпро, 1996. – С. 181-211.
5. Климов В. В. Позиція та діяльність православного чернецтва у сфері освіти Могилянської доби / В. В. Климов // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: [зб. наук. праць]. – К., 2008. – № 17(30). – С. 65-74.
6. Короленко В. Договор монастиря со снецарем (1720 г.) / Вл. Короленко // Киевская старина. – 1906. – Т. ХСІІІ. – № 7-8. – С. 71.
7. Миролюбов Н. Педагогические воззрения святых отцов и учителей церкви / Н. Миролюбов. – Харьков: Тип. губ. правл., 1900. – 190 с.
8. Маслов С. А. О всенародном распространении грамотности в России на религиозно-нравственном основании. Кн. 1-4 / Маслов С. А. – 2-ое изд. – М.: Тип. ун-та, 1849. – 550 с. – Авт. установлен по изд.: Венгеров. Источники словаря. Т. 4.
9. Огієнко І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – Репринт. відтворення вид. 1918 р. – К.: Абрис, 1991. – 272 с.
10. Покровский И. О способах содержания духовных училищ в России / И. Покровский // Странник. – 1860. – № 9. – С. 196.
11. Попенко Т. В. Звичаї, традиції, побут, практика виховання в українських козацьких родинах / Т. В. Попенко // Сім'я та родинне виховання у національній етнопедагогічній культурі: зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С. 70-75.
12. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вст. ст. С. В. Кульчицького. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.: іл.

Скорик Б.С.

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленко

ИСТОРИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПОЛЕМИЧЕСКИХ МЕТОДОВ В ДУХОВНОМ ОБРАЗОВАНИИ УКРАИНЫ XVII-XVIII ВЕКА

Аннотация

Рассматриваются историко-педагогические основы развития полемических методов в учебных заведениях Украины (XVII-XVIII в.). Роль философско-педагогических произведений мыслителей, их проповеди, богословско-полемические трактаты и педагогические произведения, которые имели исключительное значение для отечественной педагогической мысли.

Ключевые слова: академия, коллегіум, учебно-воспитательная система, диспут, полеміка, полемические произведения.

Skoryk B.S.

Poltava National V.G. Korolenko Pedagogical University

HISTORICAL AND PEDAGOGICAL BASES OF DEVELOPMENT OF POLYMIC METHODS IN SPIRITUAL EDUCATION OF UKRAINE OF THE XVII-XVIII CENTURY

Summary

We consider historical and pedagogical foundations of polemical methods in educational institutions of Ukraine (XVII-XVIII). Philosophical and pedagogical works of thinkers, their sermons, theological and polemical treatises and educational works that were crucial to national educational thought.

Keywords: academy, college, the educational system, dispute, controversy, polemic works.